

Aksjologia przestrzeni w ujęciu kognitywnym.
Próba analizy na przykładzie wybranych związków
frazologicznych w języku włoskim*

Axiology of Space in a Cognitive Perspective: Analysis Based
on the Material from the Italian Language (phraseology)

EDYTA BOCIAN

Uniwersytet Szczeciński, Polska

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4789-4932>

e-mail: edyta.bocian@usz.edu.pl

Abstract. The dictionary definitions of the word “space” do not contain a description of the axiological coloring in the entry structure, but this concept, despite its initial neutrality, is subject to both positive and negative evaluation, which is presented on the basis of the phraseology of the Italian language. The author attempts to demonstrate that the positive or negative axiology for spatial dimension is based on preconceptual directional image schemas that interact often with other schemas and different cognitive domains in the context of use.

Keywords: axiology, space, image schemata, phraseology, Italian language

Abstrakt. Definicje słownikowe słowa „przestrzeń” nie zawierają opisu zabarwienia aksjologicznego w strukturze hasłowej, a jednak pojęcie to, pomimo wyjściowej neutralności, ulega zarówno pozytywnemu, jak i negatywnemu wartościowaniu, co zostaje przedstawione na gruncie frazeologii

---

* Publikację tomu sfinansowano ze środków Instytutu Językoznawstwa i Literaturoznawstwa UMCS. Wydawca: Wydawnictwo UMCS. Dane teleadresowe autora: Instytut Językoznawstwa, Uniwersytet Szczeciński, ul. Piastów 40b, bud, 4, gab. 105, 71-064, Szczecin, Polska; tel.: +48 91 444 27 50.

języka włoskiego. Autorka stara się wykazać, że proces nacechowania dymensji przestrzennej dodatnią lub ujemną aksjologią opiera się na przedpojęciowych orientacyjnych schematach wyobrażeniowych, które nierzadko krzyżują się z innymi schematami oraz różnymi domenami poznawczymi w kontekście użycia.

Słowa kluczowe: aksjologia, przestrzeń, schematy wyobrażeniowe, frazeologia, język włoski

1. WSTĘP

Podejście do języka, w którym człowiek, jego twórca i użytkownik, stawiany jest w centrum lingwistycznych rozważań, ma wielu zwolenników wśród badaczy. Semantyka, a w szczególności warstwa leksykalna, stanowi jeden z tych obszarów, w obrębie którego efekt percepcji świata przez człowieka jest wyraźnie dostrzegalny (dla przykładu w katachrezach: *u stóp góry* czy *wąskie gardło*). Jednak oglądanie świata przez pryzmat budowy ludzkiego ciała to tylko jeden z przejawów antropocentryzmu w języku. Człowiek odnosi przecież język także do strefy własnych przemyśleń i doświadczeń, nakłada na niego siatkę wartości, dostosowuje go do potrzeb komunikacji, której istotną składową jest ekspresja ocen i sądów dotyczących rzeczywistości pozajęzykowej. W sposób naturalny zatem świat wartości, w którym poruszamy się od najmłodszych lat (Puzynina, 1992, s. 5), odbija się wtórnice w codziennym narzędziu komunikacji międzyludzkiej, jakim jest język.

Horyzonty badawcze w obrębie aspektów aksjologicznych są zatem rozległe i wymagają zawężenia. Z tego powodu w niniejszym artykule skupię się głównie na wartościującym stosunku człowieka do otaczającej go trójwymiarowej przestrzeni, na materiał egzemplifikacyjny wybierając frazeologię języka włoskiego, a za podstawę materiałową frazeografię jedno- i dwujęzyczną (włosko-polską)¹.

Najbardziej charakterystycznymi językowymi eksponentami odniesień przestrzennych w składzie leksykalnym związków frazeologicznych są niewątpliwie przyimki, zarówno te właściwe, jak i niewłaściwe (por. Widłak, 2016, s. 305), np. *essere su di giri*, *stare sotto*, uznawane za kluczowe w procesie językowego odwzorowywania relacji przestrzennych obserwowanych w świecie pozajęzykowym w wielu językach (por. Malinowska, 2005; Przybylska, 2002; Tyler i Evans, 2003). Mniej specyficzne komponenty to przymiotniki (*essere in gioco una posta alta*), rzeczowniki (*essere all'altezza di qualcosa*), czasowniki (*alzare/abbassare la testa*) czy przysłówki (*guardare avanti*). W niniejszym opracowaniu dokonuję

¹ Zbiory frazeograficzne bilingwalne zostały uwzględnione jako pomoc w procesie ustalania ekwiwalencji znaczeń.

² Szczegółowy wykaz został zawarty w bibliografii końcowej.

analizy podstawowych wykładników lokalizacji przestrzennej, które utożsamiam z wymienionymi częściami mowy, w ramach:

- orientacji wertykalnej w obrębie ukierunkowania: góra–dół (np. *avere alti e bassi*);
- odniesień horyzontalnych w układzie: przód–tył (np. *andare avanti/indietro*);
- rozmieszczenia na zasadzie inkluzji: na zewnątrz–do wewnątrz (np. *uscire/andare fuori di se, essere addentro a/in qualcosa*);
- usytuowania do- i odśrodkowego w relacji: centralny–peryferyjny (np. *far centro, passare al largo*).

Celem niniejszego artykułu jest wykazanie, w jaki sposób orientacyjne, pre-konceptualne schematy wyobrazeniowe, oparte na powyższych odniesieniach, warunkują aksjologię przestrzeni³. W sposób ogólny przedpojęciowe schematy wyobrazeniowe są definiowane przez lingwistów kognitywnych w następujący sposób: „[...] musi istnieć wzór i porządek w naszych działaniach, postrzeganiu i pojęciach. Schemat to powtarzający się wzorzec, kształt i regularność w procesie ciągłego porządkowania doświadczenia”⁴ (Johnson, 1987, s. 29). Schematy wyobrazeniowe są strukturami, za pośrednictwem których „pojęcia (znaczenia) są «zagnieżdżone» w doświadczeniu” cielesnym, percepcyjnym i kulturowym (Fojt, 2007, s. 252). Dodatkowo, zgodnie z tezą Tomasza Krzeszowskiego (1994, s. 32–33), w każdy schemat wyobrazeniowy jest wbudowany parametr wartościujący PLUS–MINUS⁵.

2. POJĘCIE PRZESTRZENI A AKSJOLOGIA

Rozważania dotyczące aksjologii w języku mogą dotyczyć zarówno środków parajęzykowych, jak i językowych. W obrębie tych pierwszych elementami przekazującymi wartościowanie pozytywne lub negatywne mogą być gesty, intonacja, symbolika dźwiękowa i graficzna. Do tych drugich zaliczają się środki fleksyjne, składniowe bądź słowotwórcze, a także leksyka, frazeologia

---

³ Wszystkie przykłady w części empirycznej są przywoływane w celach ilustracyjnych, ich analiza nie jest wyczerpująca, podobnie jak spektrum poruszanych zagadnień.

⁴ „[...] there must be pattern and order to our actions, perceptions, and conceptions. A schema is a recurrent pattern, shape, and regularity in, or of, these ongoing ordering activities. These patterns emerge as meaningful structures for us chiefly at the level of our bodily movements through space, our manipulation of objects, and our perceptual interactions” (tłum. E.B.).

⁵ Tematyka wartościowania, m.in. w zakresie schematów prekonceptualnych, była przedmiotem rozważań np. w następujących publikacjach: Hampe (2005), Krzeszowski (1990, 1994, 1997, 2003), Kwapisz-Osadnik (2011), Libura (2001, 2003), Popek-Bernat (2017), Turner (1993), Velasco (2001). Lektura tych tekstów znacząco wpłynęła na ukształtowanie się oglądu problematyki przestrzeni, który został zaprezentowany w tekście.

i skonwencjonalizowane tropy⁶. Z całej gamy przywołanych środków warstwa leksykalna wydaje się najbardziej oczywistym przykładem odbicia nastawienia wartościującego użytkowników języka. Dla przykładu, stereotypy, które, jak ujął to Jerzy Bartmiński (2007), „mieszkają w języku”, odzwierciedlają procesy wartościowania cech narodowościowych i etnicznych (np. *cyganić, szwabić, strajk włoski*) czy odzwierzęcych (np. *upartych jak osioł, głupia jak gęś, wysępić coś*). Nie mniej charakterystyczne są badania, których osią jest leksykalna analiza pojęć zestawianych np. w pary antonimiczne: *dobry–zły, mądry–głupi*, czy też samych wartości, wyrażanych przez takie rzeczowniki abstrakcyjne, jak *szczęście, lojalność* bądź *nienawiść* (por. Bartmiński, 2003; Krzeszowski, 1999). Z bardziej oczywistych zagadnień można wskazać także na pejoratywne lub melioratywne formacje derywacyjne wywodzące się z wyrazów rdzennych, np. *pies – piesek – psisko*. Końcówki słowotwórcze *-ek* oraz *-isko* zdradzają i uwypuklają nasz stosunek do określanego nimi czworonoga.

O ile jednak w przywołanych wyżej przykładach konotacje negatywne bądź pozytywne są w zasadzie elementem definicyjnym danego wyrazu, o tyle ontologiczne pojęcie przestrzeni jest abstraktem, który, poza chyba jedynie subiektywnym odczuciem ograniczenia przestrzeni życiowej w warstwie psychologicznej, jest w zasadzie pozbawiony nacechowania wartościującego na poziomie denotacyjnym. Potwierdzają to opisy znaczeń obecne w hasłach słownikowych. I tak słownik jednojęzyczny *Treccani* dla języka włoskiego wyróżnia cztery znaczenia leksemu *przestrzeń* (wł. *spazio*)⁷, przy czym żadne z nich nie zawiera odniesień wartościujących. Uwaga ta nie dotyczy zresztą tylko tego języka. W *Wielkim słowniku języka polskiego*⁸ leksem „przestrzeń” został odnotowany w trzech znaczeniach, również bez jakichkolwiek wzmianek o zabarwieniu wartościującym. Podobnie definicje przytoczone dla leksemu „przestrzeń” (fr. *espace*)⁹ w słowniku języka francuskiego *Larousse* nie uwzględniają wartości aksjologicznych.

⁶ Zaproponowany podział odtwarzam za Jadwigą Puzyniną (1992, s. 111).

⁷ Hasło „spazio” w słowniku *Treccani* (www.treccani.it).

⁸ Hasło „przestrzeń” w *Wielkim słowniku języka polskiego* (wsjp.pl).

⁹ Hasło „espace” w słowniku *Larousse* (www.larousse.fr).

3. ZWIĄZKI FRAZEologiczne z Odniesieniami Przestrzennymi w strukturze: Analiza Kognitywno-Aksjologiczna¹⁰

3.1. Orientacja wertykalna w obrębie ukierunkowania: góra–dół

Jednym z obszarów, w obrębie którego ujawnia się przeciwstawny ładunek aksjologiczny w dymensji przestrzennej, jest warstwa metaforyczna języka. O aksjologii przestrzeni pisali już chociażby George Lakoff i Mark Johnson (1988, s. 36 i nn.), dzieląc się z czytelnikami obserwacjami na temat udziału orientacyjnych metafor konceptualnych w pojmowaniu jednej domeny na wzór struktury innej, zazwyczaj bardziej konkretnej, a tym samym przystępnej poznawczo. Powszechnie znane są wyszczególnione przez nich matryce konceptualne, np.: SZCZĘŚLIWY TO W GÓRĘ; SMUTNY TO W DÓŁ; DOBRO TO GÓRA; ZŁO TO DÓŁ, w których wartości cenione sytuują się na górze, podczas gdy te postrzegane ujemnie – na dole. Ta wyraźna opozycja w wartościowaniu wynika m.in. z doświadczenia pionizacji ciała w okresie zdrowia, a pozycji leżącej w stanach chorobowych. Tak skonstrastowane nacechowanie pojęć na poziomie konceptualnym znajduje odzwierciedlenie także na gruncie frazeologii języka włoskiego, gdzie ukierunkowanie „do góry” implikuje pozytywne stany psychiczne (1, 2), a „w dół” – negatywne (3, 4). W sposób naturalny położenie górne jest także charakterystyczne dla sukcesów, ambitnych i ważnych planów (5). Na skali dodatni–ujemny obszar ten sytuuje się na biegunie dodatnim, z kolei niepowodzenia i upadki plasują się na dole, na biegunie przeciwnym (6):

(1) *essere su di giri* – być podnieconym (cały śpiewający), wpadać w podniecenie (dosł. być na górze obrotów);

(2) *tirare su* – podnieść kogoś na duchu, dodać komuś odwagi (otuchy) (dosł. podnieść na/w górę);

(3) *essere giù (di morale)* – być w podłym (złym) nastroju, być przygnębionym (podłamanym) (dosł. być na dole);

(4) *essere giù di giri* – być zniechęconym (dosł. być na dole obrotów);

(5) *puntare/mirare/guardare in alto* – mieć wielkie cele, ambicje (dosł. wycelować/mierzyć/patrzeć wysoko);

(6) *far cadere dall'alto* – dosł. sprawić, aby ktoś spadł z góry, czyli znalazł się na dole po upadku; dół kojarzony jest tutaj z porażką.

¹⁰ Frazeologia analizowana w artykule pochodzi z następujących źródeł: Casadei, 1996; Drzymała, 1993; Lapucci, 1979; Mazanek, Wójtowicz, 2004; Pittano, 1992; Vietri, 1985; Quartu, Rossi, 2012; Salwa, Szleszyńska, 1993; Vietri, 1985.

W niektórych przypadkach tak wyraźnie dostrzegalna polaryzacja wartościowania jest wręcz eksplicytnie wyrażona na zasadzie jednoczesnego uwypuklenia w strukturze obu wertykalnych kierunków:

(7) *avere alti e bassi* – mieć wzloty i upadki (dosł. mieć góry i doły);

(8) *precipitare dal cielo all'inferno* – przejść z sytuacji pozytywnej do negatywnej (dosł. spaść z nieba do piekła);

(9) *passare dalle stelle alle stalle* – przejść w szczególności z dobrej sytuacji społecznej lub zawodowej do bardzo złej (dosł. przejść od gwiazd do stajni);

(10) *guardare/trattare dall'alto in basso* – traktować z wyższością, arogancją (dosł. patrzeć/traktować z góry w dół).

Jak zauważa Federica Casadei (1996, s. 141–142), ujmowanie „góry” w sposób pozytywny nie jest jednak normą. Zdarza się, że pomimo wyraźnego przywołania pozycji górnej, dane odniesienie przestrzenne, jako iż aktualizuje się dopiero w konkretnym kontekście użycia, może przyjąć zarówno waloryzację ujemną, jak i dodatnią. I tak w związku frazeologicznym: *essere/arrivare al/raggiungere l'apice/vette/culimne/vertice* (osiągnąć najwyższy stopień czegoś), najwyższy punkt, jak wyjaśnia badaczka, może oznaczać szczytowe natężenie stanów pozytywnych i negatywnych, np. sukcesów, deprawacji, przyjemności czy rozpacz. Zresztą w jednoznacznie opozycyjną aksjologię nie wpisują się i inne wyekscerpowane przykłady. Wiąże się to z mnogością konfiguracji w obrębie schematu wyobrażeniowego GÓRA–DÓŁ, który łączy się dodatkowo z innymi schematami, oraz wielością domen poznawczych, do których może się odnosić. Otóż dany obiekt może nie tylko przemieszczać się w górę lub w dół z większą lub mniejszą prędkością (schemat ŚCIEŻKI), ale dążyć do zajęcia statycznej pozycji powyżej innego obiektu lub przebywać na jego górze, przylegając do niego, i oddziaływać na niego siłowo pod wpływem działania grawitacji. Na schemat GÓRA–DÓŁ nakłada się wtedy schemat SIŁY, którego istotą jest tutaj napieranie ciężaru ładunku z góry na rzecz znajdującą się poniżej. W sensie przenośnym kierowanie się w stronę wyższego położenia wskazuje np. na celowe pomijanie hierarchii, chęć znalezienia się nad kimś (11), a lokalizacja na górze wraz z wywieraniem naporu staje się podłożem pod frazeologiczną konceptualizację zachowań takich jak wywyższanie się czy sprawowanie kontroli (12, 13). Jednocześnie, na zasadzie odwróconego obrazu, pozycja „pod” zakłada bycie zależnym od innych, podporządkowanym lub właśnie zdominowanym. W każdym z przypadków, w odbiorze społecznym, wartościowanie jest negatywne:

(11) *fare/decidere su/sopra la testa di qualcuno* – działać/decydować, pomijając/ignorując kogoś (dosł. robić coś/decydować o czymś nad czyjąś głową);

(12) *mettere qualcuno sotto* – podporządkować sobie kogoś, zdominować go, nagiąć do czyjejs woli (dosł. umieścić kogoś pod);

(13) *avere sotto di sé* – mieć (w domyśle np. pracowników, robotników) pod sobą, czyli zarządzać nimi, wydawać im polecenia służbowe; wyraża zależność w hierarchii służbowej.

Asymetryczną aksjologią nacechowany jest również obszar sprawowania ochrony, dbania o kogoś i otaczania go troską. Zasadniczo relacja opiekowania się kimś zakłada powiązanie dwóch osób – jedna z nich sprawuje pieczę, a druga jej podlega. Tym samym relacja ta bazuje także na doświadczeniu wzajemnego oddziaływania sił (schemat SIŁY). Zachodząca między nimi równowaga (schemat RÓWNOWAGI) ma bezpośredni wpływ na obustronne wartościowanie pozytywne (14, 15). Z kolei zachwianie tej równowagi, kiedy oddziaływanie sił po jednej ze stron może stać się większe, np. wtedy gdy roztaczana ochrona przybiera formę nadopiekuńczości (np. trzymania pod kloszem jak w przykładzie 16), wartościowanie nabiera negatywnego wydźwięku:

(14) *prendere/tenere qualcuno sotto le proprie ali* – ochraniać kogoś (dosł. wziąć/trzymać kogoś pod skrzydłami);

(15) *essere/stare/mettersi sotto l'ala/ali di qualcuno* – być/oddać się pod czyjąś opiekę (dosł. być, umieścić się pod czyjimiś skrzydłami);

(16) *tenere qualcuno sotto vetro/sotto una campana di vetro* – trzymać kogoś pod kloszem, czyli nadmiernie, zbyt troskliwie ochraniać.

Co więcej, analizowany schemat wyobrazeniowy wiąże się nieodłącznie z czynnością zakrywania obiektów znajdujących się poniżej innych, co przekłada się na brak widoczności, a w sensie przenośnym – uwzględniając fakt, że to zmysł wzroku odgrywa dominującą rolę w procesie dostarczania informacji z otoczenia – na wykluczenie z procesu poznania. Nie bez przyczyny wykładnikiem procesu rozumienia i zdobywania wiedzy są w języku metafory wykute na wzór matrycy konceptualnej: ROZUMIENIE TO WIDZENIE (Casadei, 1995, s. 278; Lakoff i Johnson, 1998, s. 129–131). Stąd też ograniczenia poznawcze oraz ukrywanie prawdy są wartościowane w sposób negatywny (17), a w dalszej konsekwencji doświadczenie zakrywania i ukrywania informacji utrwaliło się w związkach frazeologicznych opisujących np. niejasne, bo niejawne (18) czy wręcz szemrane interesy (19):

(17) *mettere/nascondere la fiaccola/lucerna sotto il moggio* – ukryć/ukrywać prawdę; ukryć/ukrywać swoje zalety (dosł. schować/ukryć pochodnię/lampę oliwną pod korcem);

(18) *lavorare sott'acqua* – dosł. pracować pod wodą, w znaczeniu podejmowania ukrytych działań w celu wypracowania osobistych korzyści;

(19) *sotto banco* – pod ladą, wyrażenie wskazuje na wykonywanie danej czynności lub działań w ukryciu; co wynika z obserwacji zwyczajów niektórych sprzedawców, którzy ukrywali najlepsze lub w danym momencie zakazane produkty pod ladą w sklepie dla zaprzyjaźnionych lub zamożnych klientów.

3.2. Odniesienia horyzontalne w układzie: przód–tył

W przywołaną powyżej metaforę konceptualną pojmowania rozumienia w kategoriach widzenia wpisuje się także relacja: z przodu–z tyłu. Budowa ludzkiego ciała z oczami skierowanymi do przodu powoduje, że obserwacja rzeczywistości pozajęzykowej przebiega w sposób naturalny właśnie w tym kierunku:

(20) *avere davanti gli occhi* – o czymś oczywistym, dostępnym intelektualnie (dosł. mieć coś przed oczami);

(21) *mettersi un velo davanti agli occhi* – nie chce dopuścić czegoś do świadomości, nie chce czegoś zaakceptować (dosł. nałożyć zasłonę na oczy).

Tym samym ujrzenie tego, co znajduje się z tyłu, wymaga wykonania obrotu wokół własnej osi lub odwrócenia głowy, co wiąże się z koniecznością podjęcia dodatkowego wysiłku. W konsekwencji świat za plecami trudniej dostrzec, umyka on kierunkowi percepcji narzuconej przez biologizm. Na tej prostej zależności opierają się antynomie wartości wyrażone w związkach frazeologicznych, w których to, co z przodu, jest znane, widoczne (22, 23), a to, co z tyłu, niesie ze sobą negatywną informację aksjologiczną, o czymś tajnym, ukrytym, niebezpiecznym, budzi lęk (24, 25):

(22) *leggere in faccia/in fronte/sul viso/negli occhi a/di qualcuno* – zrozumieć, co ktoś myśli lub czuje na podstawie ekspresji/wyrazu twarzy (dosł. wyczytać coś w twarzy/w czole/na twarzy/w oczach);

(23) *mettere davanti/sotto il naso qualcosa a qualcuno* – sprawić, aby ktoś coś zobaczył, coś sobie uświadomił (dosł. umieścić przed/pod nosem);

(24) *agire dietro le spalle/alle spalle di qualcosa* – działać, spiskować przeciwko komuś bez jego wiedzy (dosł. działać za czyimiś plecami);

(25) *agire/lavorare dietro le quinte* – działać, knuć potajemnie (dosł. działać/pracować za kulisami).

Biologizm człowieka, który wyznacza kierunek oglądu świata, powoduje także, że poruszamy się w sposób naturalny do przodu, a nie do tyłu. W ruchu tym uaktywnia się zatem schemat ŚCIEŻKI. Implikuje to motywacje aksjologiczne, w których przemieszczanie się do przodu to progres (26, 27, 28), a do tyłu – regres (28, 29):

(26) *andare avanti* – posuwać się naprzód, czynić postępy (dosł. iść do przodu);

(27) *essere un passo avanti* – być bardziej zaawansowanym, bardziej postępowym niż inni (dosł. być o krok do przodu);

(28) *fare un passo avanti e uno/due indietro* – mieć trudności z posuwaniem się do przodu (dosł. zrobić krok do przodu i jeden/dwa kroki do tyłu);

(29) *andare indietro* – cofać się, pogarszać się (dosł. iść do tyłu).

Ten sam schemat ŚCIEŻKI uaktywnia się także, dla przykładu, w związku frazeologicznym: *andare dietro a qualcosa* (dosł. podążać za czymś). W zależności jednak od kontekstu użycia, może on być odbierany pozytywnie i negatywnie. Można przecież podążać zarówno za czymś pozytywnym przykładem, czyli starać się pokonywać własne słabości i ograniczenia, aby osiągnąć to, do czego doszła inna osoba, jak i ślepo, bezmyślnie naśladować wręcz negatywne wzorce.

3.3. ROZMIESZCZENIE NA ZASADZIE INKLUZJI: NA ZEWNĄTRZ–DO WEWNĄTRZ

Relacja bycia wewnątrz lub opozycyjnie na zewnątrz w sposób oczywisty łączy się z bazowym schematem POJEMNIKA (Johnson, 1987, s. 126). Samo ciało postrzegane jest jako pojemnik, a jego granice wyznacza powierzchnia skóry (Lakoff i Johnson, 1988, s. 52). Sprzeczne ładunki aksjologiczne wynikające z zawierania się „w” lub znajdowania „poza” pojemnikiem zmieniają się w zależności od obszaru, którego relacja ta dotyczy. Wyjście na zewnątrz, w znaczeniu poza, jest ujmowane jako negatywne, natomiast pozostawanie w środku jest nacechowane pozytywnie. Wynika to z faktu, że pojemnik jest postrzegany jako spokojny i niczym niezagrożony obszar, podobnie jak strefa wyznaczona przez mury domu czy warownej twierdzy, w których czujemy się bezpiecznie. W codziennym życiu zależność ta ma wpływ na kształtowanie się wartościującego podejścia podczas oceny postaw stosowania się do lub przekraczania np. norm postępowania (30), przepisów prawa (31) czy trendów modowych (32), które są społecznie akceptowane lub wręcz pożądane, czyli „mieszczenia się” lub nie w granicach obszarów przez nie wyznaczonych:

(30) *uscire dal binario* – oddalić się od ustalonego lub powszechnie przyjętego sposobu działania (dosł. wyjść z toru);

(31) *essere un fuori legge* – być wyjętym spod prawa (dosł. być na zewnątrz/poza prawem);

(32) *essere fuori moda* – być niemodnym, wyjść z mody (dosł. być na zewnątrz/poza modą).

Pozostawanie w wytyczonych ramach może dotyczyć także obszaru zdrowia rozumianego zarówno jako kondycja fizyczna, jak i psychiczna. „Zawieranie się” w pewnych parametrach wytyczonych dla tych obszarów uznaje się za bezpieczne (33, 34), a wychodzenie poza za niepokojące, alarmujące czy wręcz niebezpieczne (35). Dodatkowo uaktywnia się tutaj schemat RÓWNOWAGI. Przy jej zachowaniu uznaje się kogoś za zrównoważonego psychicznie (36, 37), a przy zachwianiu – za osobę niespokojną, nierozważną i ulegającą emocjom (38, 39). Tym samym znajdowanie się „w” jest odbierane pozytywnie, a „poza” – negatywnie:

- (33) *essere in forma* – być w doskonałym stanie fizycznym i psychicznym (dosł. być w formie);
 (34) *essere in forze* – dobrze się czuć, odzyskać siły (dosł. być w siłach) = *rimettersi in forze* – powrócić do sił (dosł. w siły);
 (35) *fuori forma* – być w słabej kondycji fizycznej i psychicznej (dosł. na zewnątrz/poza formą);
 (36) *essere in sé* – być sprawnym umysłowo (dosł. być w sobie);
 (37) *rientrare in sé* – odzyskać panowanie nad sobą (dosł. wrócić do wnętrza/w siebie);
 (38) *essere fuori di sé* – wychodzić z siebie (dosł. być na zewnątrz/poza sobą);
 (39) *essere fuori di testa* – nie być zdolnym do rozumowania/stracić rozsądek lub być szalonym (dosł. być na zewnątrz/poza głową).

Powyższa polaryzacja aksjologiczna może się zmieniać w konfiguracji z innymi domenami. Dla przykładu, w odniesieniu do dzielenia się przeżywanymi emocjami, relacja „w”, pojmowana jako trzymanie uczuć w sobie (40), jest odbierana negatywnie, z kolei wyjście „poza” – pozytywnie (41). Ze schematem pojemnika koreluje wtedy schemat WIDOCZNOŚCI: ponownie to, co w pojemniku, jest zakryte, a tym samym odbierane jako ukryte, niejasne:

- (40) *tenere tutto dentro* – być introwertykiem, nie okazywać uczuć (dosł. trzymać wszystko wewnątrz);
 (41) *aprire l'anima* – zwierzyć się komuś, wyzalić z wielką szczerością (dosł. otworzyć duszę).

3.4. USYTUOWANIE DO- I ODŚRODKOWE W RELACJI: CENTRALNY–PERYFERYJNY

Różnicowanie odniesień przestrzennych ze względu na opozycję: środkowy–peryferyjny przełożyło się na proces tworzenia sensów przenośnych, w których położenie centralne implikuje sedno, ważność czegoś. Zależność ta występuje często w związkach frazeologicznych z komponentem „serce” w strukturze. Organ ten, jak zauważa Krzeszowski (1994, s. 34), jest postrzegany jako niezbędny do życia, przez co jest konotowany pozytywnie (podobnie zresztą jak różne narządy wewnętrzne i sam korpus uważane za centralne/nadrzędne dla ciała ludzkiego), w przeciwieństwie do części ciała peryferyjnych, takich jak palce, paznokcie, włosy czy w mniejszym stopniu kończyny. Krzeszowski (1994, s. 34) streszcza wynikającą z tego rozróżnienia aksjologię w następującym stwierdzeniu: „im bardziej peryferyjne, tym mniej dobre”:

- (42) *nel cuore di* – w sercu czegoś;
 (43) *stare a cuore* – być dla kogoś bardzo ważnym, bardzo się o niego troszczyć (dosł. być na sercu);

(44) *colpire/cogliere/centrare il bersaglio* – otrzymać pożądany efekt, osiągnąć cel (dosł. trafić cel);

(45) *essere/arrivare/venire/andare al nocciolo di qualcosa* – dojść/dochoździć do sedna/istoty czegoś (dosł. dotrzeć do pestki/jądra).

Z drugiej strony, sam człowiek postrzega się jako centrum otaczającego go świata (46), podporządkowuje go sobie i kształtuje. Dodatkowo, jak zauważa Katarzyna Kwapisz-Osadnik (2011, s. 195): „[...] budujemy wokół siebie rodzaj przestrzeni, w której czujemy się bezpiecznie, dlatego wszystko co w tej przestrzeni się znajduje jest wartościowane jako dobre”¹¹ (47):

(46) *credersi al centro dell'universo* – uważać się za osobę wyjątkową, tak ważną jak domniemany punkt, wokół którego kręci się wszechświat (dosł. wierzyć, że jest się centrum wszechświata);

(47) *essere/stare/sentirsi nel proprio centro* – czuć się swobodnie (dosł. być/pozostać/czuć się w swoim środku).

Z kolei Agnieszka Libura (2001, s. 205) zwraca uwagę na pozytywny wydzźwięk pozycji peryferyjnej w odniesieniu do obszaru wiedzy. Wyjaśnia, że oddalenie wpływa na lepszy ogłąd całości (48), a przykłady z korpusu poświadczają również korelację peryferyjności z umiejętnością przewidywania przyszłości (49, 50):

(48) *fare un giro d'orizzonte* – zbadać całościowo jakąś sytuację, problem, okoliczności (dosł. obejść horyzont dookoła);

(49) *non vedere più in là del/oltre il proprio naso* – mało rozumieć, nie być dalekowzrocznym (dosł. nie widzieć dalej niż poza własny nos);

(50) *veder lontano* – być dalekowzrocznym, umieć przewidzieć rozwój wydarzeń, sytuacji itp. (dosł. widzieć daleko).

4. KONKLUZJE

Jak wynika z przeprowadzonej analizy, implikacje wartościujące dotyczą także pojęć, w rozważanym przypadku przestrzeni, których neutralność aksjologiczna jest poświadczona w definicjach haseł słownikowych. Dzieje się tak dlatego, że, w odróżnieniu od słów takich jak *dobro* czy *zło*, dla których już samo znaczenie bazowe nacechowane jest, odpowiednio, pozytywnym lub negatywnym zabarwieniem aksjologicznym, społecznie utrwalone sposoby kategoryzowania i oceny rzeczywistości są niejednokrotnie ukryte i dane nie wprost (Tokarski, 2001, s. 343).

¹¹ „[...] nous construisons autour de nous une sorte d'espace dans lequel nous nous sentons protégés, c'est pourquoi tout ce qui se trouve dans cet espace est valorisé bon” (tłum. E.B.).

Dodatnie lub ujemne zabarwienie aksjologiczne przestrzeni wydaje się zasadniczo wypadkową czterech zmiennych:

- a) orientacyjnych, prekonceptualnych schematów wyobrażeniowych, dla przestrzeni przede wszystkim: GÓRA–DÓŁ, PRZÓD–TYŁ, WEWNĄTRZ–NA ZEWNĄTRZ, CENTRUM–PERYFERIA, które wynikają „z ludzkiego doświadczenia rzeczywistości” (Krzyszowski, 1999, s. 20), a wyznacza je w dużej mierze doświadczenie biologicznej struktury człowieka;
- b) współwystępowania innych schematów, które nakładają się na powyższe (np. SIŁY, RÓWNOWAGI, ŚCIEŻKI, POJEMNIKA, WIDOCZNOŚCI), a dokładniej różnorodnych kombinacji „pozytywnych i negatywnych biegunów odpowiednich schematów” (Krzyszowski, 1998, s. 89);
- c) domeny poznawczej, którą dane schematy wyobrażeniowe kształtują (np. stany psychiczne, wiedza);
- d) kontekstu użycia.

Należy zaznaczyć, że przedstawione rozważania są zaledwie zarysem wątków do podjęcia w bardziej wnikliwych i zakrojonych na szerszą skalę badaniach, które wyjaśniłyby możliwe konfiguracje w ramach wskazanych zmiennych.

BIBLIOGRAFIA/REFERENCES

- Bartmiński, Jerzy. (2003). Język wartości w językowym obrazie świata. W: Jerzy Bartmiński (red.), *Język w kręgu wartości* (s. 59–86). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy. (2007). *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Casadei, Federica. (1995). Frase fatta capo ha. *Italiano Oltre*, 5, s. 276–281.
- Casadei, Federica. (1996). *Metafore ed espressioni idiomatiche: uno studio semantico sull'italiano*. Roma: Bulzoni.
- Drzymała, Piotr. (1993). *Fraseologia italiana. Słowniczek frazeologiczny włosko-polski*. Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Fojt, Tomasz. (2007). Aksjologiczny aspekt metaforyzacji. W: Agnieszka Oskiera (red.), *Antynomie wartości. Problematyka aksjologiczna w językoznawstwie* (s. 251–264). Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi.
- Hampe, Beate. (2005). When down is not bad, and up not good enough: A usage-based assessment of the plus-minus parameter in image-schema theory. *Cognitive Linguistics*, 16 (1), pp. 81–112.
- Johnson, Mark. (1987). *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Krzyszowski, Tomasz P. (1994). Parametr aksjologiczny w przedpojęciowych schematach wyobrażeń. *Etnolingwistyka*, 6, s. 29–51.
- Krzyszowski, Tomasz P. (1997). *Angels and devils in hell. Elements of axiology in semantics*. Warszawa: Energeia.
- Krzyszowski, Tomasz P. (1998). Aksjologiczne aspekty metafor. W: Wojciech Kubiński, Ryszard Kalisz, Ewa Modrzejewska (red.), *Językoznawstwo kognitywne. Wybór tekstów* (s. 80–103). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

- Krzeszowski, Tomasz P. (1999). *Aksjologiczne aspekty semantyki językowej*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kwapisz-Osadnik, Katarzyna. (2011). L'expression des valeurs dans una approche cognitive. *Neophilologica*, 23, s. 191–200.
- Lakoff George, Johnson, Mark. (1988). *Metafory w naszym życiu*. Warszawa: PIW.
- Lapucci, Carlo. (1979). *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*. Milano: Garzanti.
- Libura, Agnieszka. (2001). Leksykalne korelaty przedpojęciowego schematu wyobraźniowego centrum-peryferia. W: Kazimierz Michalewski (red.), *Współczesna leksyka. Część 1* (s. 196–207). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Libura, Agnieszka. (2003). Wartościowanie związane z wybranymi przedpojęciowymi schematami wyobraźniowymi na przykładzie nazw części ciała ludzi i zwierząt. *Język a Kultura*, 15, s. 117–127.
- Malinowska, Maria. (2005). *Il ruolo degli schemi iconici (parte-tutto, percorso, punto iniziale, contenitore, supporto e contiguità) nella semantica preposizionale in italiano*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Mazanek, Anna, Wójtowicz, Janina. (2004). *Idiomy polsko-włoskie. Fraseologia idiomatica polacco-italiana*. Warszawa: PWN.
- Pittàno, Giuseppe. (1992). *Frase fatta capo ha. Dizionario dei modi di dire e proverbi e locuzioni in italiano*. Bologna: Zanichelli.
- Popek-Bernat, Katarzyna. (2017). Aksjologiczna (nie)stabilność orientacji w/do (wewnątrz) – od (na zewnątrz). *Acta Neophilologica*, XIX(1), s. 17–31.
- Przybylska, Renata. (2002). *Polisemia przyimków polskich w świetle semantyki kognitywnej*. Kraków: Universitas.
- Puzynina, Jadwiga. (1992). *Język wartości*. Warszawa: PWN.
- Quartu, Monica, Rossi, Elena. (2012). *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*. Milano: Hoepli.
- Salwa, Piotr, Szleszyńska, Małgorzata. (1993). *Wybór idiomów włoskich*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Tokarski, Ryszard. (2001). Słownictwo jako interpretacja świata. W: Jerzy Bartmiński (red.), *Współczesny język polski* (s. 343–370). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Turner, Mark. (1993). An image-schematic constraint on metaphor. W: Richard A. Geiger, Brygida Rudzka-Ostyń (red.), *Conceptualizations and Mental Processing in Language* (s. 291–306). Berlin–Nowy Jork: Mouton de Gruyter.
- Tyler, Andrea, Evans, Vyvyan. (2003). *The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Velasco, Olga Isabel Diez. (2001). Metaphor, metonymy and image-schemas: an analysis of conceptual interaction patterns. *Journal of English Studies*, 3(2), pp. 47–63.
- Vietri, Simonetta. (1985). Appendici. W: Simonetta Vietri, *Lessico e sintassi delle espressioni idiomatiche: una tipologia tassonomica dell'italiano* (s. 145–534). Napoli: Liguori.
- Wiślak, Stanisław. (2016). *Gramatyka języka włoskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Data zgłoszenia artykułu: 14.03.2023

Data zakwalifikowania do druku: 30.10.2023